

OSMANLI DEVLETİ ADLİ YAPISINDAN BİR KESİT: “ŞER’İYE SİCİLLERİ”

ÖMER FARUK TEBER*

GİRİŞ

Tarihin tanıklık ettiği en önemli vak’aların birisi de hiç şüphesiz, tarih alanında yerini almış büyük devletlerin varlığı ve etkinliğinin sağlıklı, ilkeli bir idarî ve adlî yapıyı haiz olmalarıyla doğru orantılı olduğudur. Bir devlet ne kadar sıhhatli adil ve güçlü bir idareye sahip ise o kadar etkili ve uzun ömürlü olmuştur. Tarihin bu tanıklığını en çarpıcı bir biçimde gözler önüne seren devletlerden birisi de Osmanlı Devleti’dir.

600 seneyi geçen ömrü ve bunun yaklaşık 300 yılını döneminin süper gücü olarak varlığını sürdüren Osmanlı Devleti, pek çok yönden bütün tarihçiler için enteresan bir araştırma konusudur. İslâm kültür ve medeniyeti Osmanlı Devleti’nin siyasî nüfuzu ve koruması altında zirveye ulaşmış, bunun yanı sıra pek çok sosyo-kültürel unsuru tek çatı altında ve engin hoşgörü ortamında uzun yıllar barındırabilmiştir. Bu açıdan tetkik edilince peygamber efendimiz (s.a.v)’in hicretinden itibaren gelişme ve genişlemeye başlayan müesseseler Osmanlı Devleti’nde en parlak doruklarını bulmuştur.

Siyasî, iktisadî ve kültürel alanda zirveye ulaşan Osmanlı Devleti, Kanuni Sultan Süleyman’ın vefatıyla duraklama dönemine girmiştir. Kemale eren zevale yenilir kaidesi Osmanlı Devleti için de işlemeye başlamıştır. Ticaret yollarının yeni keşifleri bağı olarak gelişmesi, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye-’yi haricen ekonomik ve siyasî olarak zayıf bırakmış; heterojen bir yapıda olması nedeniyle de pek çok irkî unsuru, milliyetçi saiklerle faaliyette bulunmasıyla dâhilen, sosyal ve ahlâkî olarak bunalımın içine itmiştir. Fakat orta hâllice bir devleti çok kısa bir sürede tarih

*A.Ü Sosyal Bilimler Ens. İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

sahnesinden silecek bu bunalımlar Osmanlı İmparatorluğu gibi dev bir cesameti -yeni tabirle süper gücü- ancak 300 seneye yaklaşık bir zaman zarfında ortadan kaldırmıştı. Tabii bu süreç beraberinde müesseseler ve sistemde bir yozlaşmayı da birlikte getirmiş, rüşvet iltimaslar artmış, ilk dönemlerde görmeye alıştığımız ciddiyet ve hassasiyet azalmıştır.

Bu noktada Osmanlı Devleti'nin idarî sistemi ve buna bağlı olarak adli yapısının incelenmesi giderek daha da fazla önem kazanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu kadar uzun yaşamasının altında yatan sebeplerin başında hiç kuşkusuz onun adli yapısının çok sağlam temeller üzerine bina edilmiş olması gelir. Öyle ki bugünün bilim çevrelerini hayrette bırakacak bir titizlik ve dikkatle kayda alınan şer'î sicilleri Osmanlı adli yapısının en önemli sacayaklarından birisini temsil etmektedir.

Bu çalışmamızda, bugünlerde kuruluşunun 700. yılını kutlamakta olduğumuz Osmanlı Devleti'nin adli yapısında çok önemli bir yer işgal eden "şer'î sicilleri" üzerinde durmaya çalışacağız.

Esasen merkezî bir devlet teşkilâtına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, merkez-çevre münasebetlerini son derece sıkı prensiplere dayamıştı. Her türlü haberleşmede, yazışmalarda suretlerinin kaydedilmesine büyük özen gösteriliyordu.

Kaza yetki ve görevi İslâm devletinde siyasî hâkimiyeti temsil ve icra eden devlet başkanının yetki ve görevlerindedir. Bu görevi bizzat kendisi icra edebileceği gibi, yetkili kıldığı kimseler de yürütebilir.¹ Yetkili kılınan kimseler, yani kadılar, hükme bağladıkları meseleleri kayıt altına alarak "kadılar defterleri" geleneğini de başlatmış oldular. Mahkeme defterleri ya da daha ziyade kullanılan tabirle "şer'î sicilleri" nin tutulması kanunî bir zorunluluk hâline gelmiştir. Zıra ulamanın fetvaları hep bu yönde olmuştur.

Ömer en-Nesefî (Ö:537/1142) bu noktayı şu şekilde açıklamıştır. 'Davalar ve defterlerde işaret ve şahadet lâfzı kendisine çok ihtiyaç olunan şeydir. Sicillerde de bu böyledir ve elbette işaret lâzımdır. Hatta âlimler şöyle buyurmuşlardır. Dava defterine yazıldığı zaman, o filân mahkeme günü, mahkeme meclisinde hazır bulacaktır. Uygun olan davacıyı da, davalıyı da kayıt defterine şu iddia edendir, şu iddia olunandır, diye

¹ İbn-i Haldun, Mukaddime, (Çev. Z. Kadiri Uğan), İstanbul 1986, c. I, s. 563.

yazmaktır. Çünkü bazı âlimler böyle olmayınca davanın sıhhatine fetva vermediler. Sicil defterleri de böyledir. Ona da davacı Mehmed için davalı Ahmed'e hükmedilmiştir, şeklinde yazılmalıdır."²

Yukarıdaki fetvada görüldüğü üzere şer'îye sicillerinin tutulması evvelâ şer'î örfî delillere dayanmaktadır. Osmanlı Devleti de bu emirlerin pratik uygulama sahasıdır.

I. ŞER'İYE SİCİLLERİNİN ÖNEMİ VE AMACI

Şer'îye sicillerinin ihtiva ettiği kayıtlar genel olarak iki kısımda özetlenir.

1-Her çeşit dava zabıtlarıyla mukavele, senet, satış, vakfiye, vekâlet, kefalet, vesayet, itk, borçlanma, tereke, taksim v.s. Fıkıh ilminin başlıca konularını teşkil eden şer'î muamelelere dair resmî kayıtlar, narhlar ile esnaf teftişine ait notlar.

2-Başta hükümdarlar olmak üzere her derecedeki büyük ve küçük makamlardan beylerbeyine, sancak beylerine, kadılara, müftülere mütesellimlere, dizdarlara, defterdarlara, müderrislere, mütevellilere, voyvodalara, emirlere hitaben yazılan ferman, berat, divan tezkeresi, mektup, rü'us, tezkere v.s. gibi resmî mahiyetteki emir ve yazı kopyalarıdır.

Eski Şer'î mahkemelerimizin çalışmalarını açıkça belirten bu kayıtların her biri bilhassa kadılar ve naipileri tarafından mazbut şekilde ve gününde işlenmiş olduklarından dolayı sıhhatli birer vesika mahiyetindedir. Bu itibarla şer'îye sicillerinin kültür tarihimiz ve folklorumuz için üzerinde durulmaya değer birinci dereceden önemli birer kaynak olduğuna şüphe yoktur.

Özellikle son zamanlarda ortaya çıkan şehir tarihleri ve yurdun muhtelif bölgelerindeki mahallî hayata ait ilmi araştırmaların yapılması konusunda şer'îye sicilleri başvurulacak birinci dereceden ilk ve tek kaynaktır. Bir bölgenin sosyal tarihini, iktisadî şahsiyetini ve bütünlüğünü meydana çıkarmak amacıyla kaleme alınan bir çeşit tarihler, geçmişi bütün canlılığıyla yeniden yaşatan şer'îye sicilleri incelenerek, bu değerli tarih malzemesi tahlil edilerek senteze gidilmedikçe daima eksik ve kısır kalmaya mahkûmdur.

² Fetâvâyı Hindiyeye, (Çev. Mustafa EFE), Ankara 1986, C.XIII, s. 361.

Bütün bunların yanı sıra her şer'îye sicili bulunduğu yerin ekonomik hayatına dair birinci elden orijinal tarihî vesikalardır. Türk halkının hayat ve geçim tarzı, memlekete dışarıdan gelen ve yine memleketten dışarı çıkan eşya, ülke halkını yetiştirdiği tarım ürünleri, imal ettiği sanayi mamulleri, mevcut olan sanat ve meslek çeşitleri, halktan toplanan vergiler ve devletin memurlarına ödediği tahsisatlar, hukuk ve ceza davalarındaki tazminatın miktarı ve cinsi doğru olarak ve yerli yerinde şer'îye sicillerinden öğrenilebilir. Örneğin Osmanlı Devleti'ne bağlı bir vilâyetin falan mahallesinde bir vatandaşın terekesini (bıraktığı mirası) şer'îye sicillerinde tetkik ederseniz, o vilâyet sakinlerinin o dönemde sahip olduğu refah düzeyini ve maruz kaldığı sıkıntıları az da olsa hissedebilirsiniz.

II-ŞER'İYE SİCİLLERİ MAHİYETİ

A-Genel

Selçuklu devletinin kültür mirasını devralan Osmanlı Devleti, şer'îye sicilleri geleneğini de sürdürdü. Ancak elimizi de XV. asrın ortalarından XX. asrın ilk çeyreğine kadar olan kısmı bulunmaktadır.

Şer'î mahkemelerin bu sicilleri Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki idarî teşkilâtın esasını teşkil eden her kazadaki kadılar tarafından tutulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi hükûmete ait bilcümle vazifeleri gören ve halkın her sahada yegâne mercii bulunan idarî ve kazanın salâhiyeti haiz birer devlet memuru idiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat hareketleri esnasında vilâyetlerin teşkili, mahkemelerin salâhiyetlerinin tayin ve tespiti, mecellenin tanzimi gibi idarî ve hukukî ıslahat ile kadıların idarî salâhiyetleri hemen tümüyle üzerlerinden alınmış ve yalnız kendilerine hukukî mesai ile uğraşmak vazifeleri tahmil edilmiştir. Bu sebeple şer'î mahkemelere ait sicillerde idarî, siyasî ve iktisadî meseleleri tenvir edebilecek olanlar ancak XIX. asrın üçüncü çeyreğine kadar olan kısımlardır. Hukukî meseleler üzerindeki salâhiyetle, mecellenin tanziminden sonra mahdud sahaya münhasır kalmış olmakla beraber cumhuriyetin ilanına kadar devam etmiştir.³

³ T. Mümtaz YAMAN, Şer'î Mahkeme Sicilleri, Ülkü, İlk Teşrin, 1938, s. 153.

Bulunduğu mahalde devletin temsilcisi mesabesinde bulunan kadılar hem idare mamuru vazifesi görüyor, hem de kaza işlerine bakıyordu. Böylece hem mahkeme hükümlerini zabtupt altına aldırıyorlar hem de sadaret, vesairenden gelen emirleri saklıyor ve suretlerini defterlere kaydediyorlardı.⁴

İslâm hukuku esaslarına göre kazanın zaman ve mekânla mukayyed olması icab ettiğinden, kadılar geldikleri sancak ve kazada muayyen bir zaman için kalıyorlar ve geldikleri tarihten ayrılış tarihine kadar geçen zaman içinde ceyna eden muamelâtı kendilerine mahsus olan defterlere tespit ediyorlardı.⁵

Bu zorunluluk mecellenin 1814. maddesinde de şu şekilde belirtilmiştir: “Hâkim, mahkeme kütüklerine vereceği ilâmları ve senetleri, hile ve fesattan uzak olması için muntazam bir şekilde yazar ve muhafazasına dikkat eder. Kendisi görevden alındıktan sonra ya bizzat kendisi veya güvendiği bir kimse vasıtasıyla bu kütükleri gelen hâkime devir ve teslim eder.”⁶

B-Materyal ve Şekli

Bu defterler muayyen bir usul ve kaide üzerine mustatil (uzunca) şekilde, boylu ve dar, enli olurlardı; meselâ 40 cm boyunda olan defterlerin takriben 16-17 cm eni olurdu. Yazılar çok zaman “*talik kırması*” dediğimiz yazı şeklidir. Kâğıt çok sağlam, parlak ve mürekkepleri bugün dahi parlaklığı muhafaza edebilecek kadar sabittir. Ekseriyetle defterlerin üzerinde kadıların isimleri vardır.⁷

C-Kayıt Usulü

Şer'îye sicillerindeki her türlü yazılı kayıtlar belli bir usule göre düzenlenmekte ve sicile kaydedilmektedir ki; bu usule “Sakk-ı Şer'î” usulü denir. Başta ilâm ve hüccetler olmak üzere bütün kayıtların tanzim ve

⁴ Bk., İlber ORTAYLI, Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı, 1994, s.7 vd.

⁵ T. Mümtaz YAMAN, “er'î Mahkeme Sicilleri, s. 154.

⁶ Mcelle'i Ahkam-ı Adliyye, İstanbul 1995, s. 405.

⁷ İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, Şer'î Mahkeme Sicilleri, Ülkü, Temmuz 1995, s. 367.

tahrir şekillerini açıklayan numuneler yazılarak saklı kitapları telif edilmiş ve şer'îye sicillerindeki kayıtların tanzimi meselesi düzenli ve sağlam bir kaideye oturtulmuştur. Kadıların işlerini kolaylaştırmak için bazı değerli alim kadılar tarafından değişik şer'î muamelelerin ne suretle yazılması icap edeceğine dair aynı mevzuun muhtelif şekillerine ait numunelik "sakk"lar kaleme alınmıştır.⁸

D-Şer'îye Sicillerinin Önemi

Osmanlı tarihinin kaynakları arasında, şer'îye sicillerinin birinci derecede önemli bir kaynak olduğunda şüphe yoktur. Kadıların devlet merkeziyle yaptıkları yazışmaları, halkın şikâyet ve dileklerini, mahallî idarelere ait hukukî düzenlemeler olarak kabul edilen ferman ve hükümleri, en önemlisi de ait olduğu mahallin sosyal ve iktisadî hayatını yansıtan mahkeme kararlarını ihtiva eden bu siciller, incelenmeden herhangi bir bölgenin veya mahallin siyasî, idarî, iktisadî ve sosyal tarihini hakkıyla ortaya koymak mümkün değildir. Şer'îye sicillerinin her konuda tarihe temel kaynak olacağına şüphe yoktur.

Özellikle son zamanlarda ortaya çıkan şehir tarihleri ve yurdun muhtelif bölgelerindeki mahallî hayata ait ilmi araştırmaların yapılması konusunda şer'îye sicilleri başvurulacak birinci dereceden ilk ve tek kaynaqlardır. Bir bölgenin sosyal tarih ve iktisadî şahsiyetini ve bütünlüğünü meydana çıkarmak gayesiyle kaleme alınan bu çeşit tarihler, geçmişi bütün canlılıklarıyla yeniden yaşatan şer'îye sicilleri incelenerek ve bu değerli tarih malzemesi tahliledilerek senteze gidilmedikçe, daima eksik ve kısır kalmaya mahkûm olacaktır.

Şurası kesindir ki; tarih dediğimiz fenomenin doğasını kavrayamadıkça, onu aydınlatacak, açıklığa kavuşturacak malzemeye materyaller de idraklere yabancı kalacaktır. Zira ne yapılacağı bilinmeden kullanılan malzemeler hem yapıyı oluşturmaz hem de kendileri ziyan olur. İşte bu endişe bizi, şer'îye sicillerinin kullanım imkânlarının, doğru bir tarih şuuru ile gerçekleştirilebileceği fikrine götürüyor.

1-Tarih Usulü Açısından:

Tarihçinin ilk ihtiyacı, uyulması fevkalâde zor olan tarafsızlık ilkesidir.

⁸ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, İstanbul 1988, C. I, s. 18.

Tarihte mantıkî tutarlılık ve objektiflik, ölçü olarak alınmadığı zaman hislerin ön plâna çıktığı görülmüştür.⁹

Tarihçinin karşılaştığı en çetrefil sorun, belki de seçeceği olguları tespit ederken takınacağı idrak biçimidir. İnsan söz konusu kendisi olunca (kendi ailesi, milleti, ordusu, vs.) hissiyatından arı kalamamaktadır. Bu hakikatten hareketle geçmişi tenvir için, nispeten hissiyattan uzak bir usul geliştirmek elzemdir. İşte şer'îye sicillerinin ehemmiyeti bu noktadan itibaren artmaktadır. Bir kere tarihin olguları bize hiçbir zaman “arı” olarak gelmezler, çünkü her zaman kayıt tutanın zihninden kırılarak yansır. Resmî tarih yazıcısı, vak'anüvis birkaç kanaldan “yanlı tarih yazma” baskısı altındadır. Örneğin devletin bir eyaletinde çıkan isyanı kaydeden tarihçi, devletin ricalinin, kendi şahsi kanaatlarının, mensubu olduğu kültürün baskısı altındadır.

Fakat şer'îye sicilleri türünde arşiv belgeleri bizi “yanlı tarih yazma”, ya da subjektiflikten nispeten kurtaracak tarafsızlığı sağlayacaktır. Böylece bu belgeler ışığında hazırlanacak araştırmalara yapılacak itirazların önü büyük ölçüde alınarak, hemen hiçbir medeniyetin sahip olamadığı bu arşiv hazinesi en sahih usullerle kendimizi tanıma imkânını da bize sunacaktır.

Tarihten anladığımız son tahlilde, tarihçi ile olgu arasında karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalogdan ibarettir. Kendi hususî coğrafyamızda bu etkileşimi ve diyalogu kuvvetlendirecek ve kesinleştirecek daha net ve somut kanaatlara varacağımız belgelere sahibiz.

Osmanlı devleti sınırları içinde hemen her kazada mevcut (zaten “kaza” terimi de, o mahalde bulunan kadıların kaza vazifesini deruhte etmesi üzerine konulmuştur.) şer'îye mahkemeleri, kıyısından köşesinden önemli, önemsiz tüm bölge halkının mutlaka işi düşüp uğradığı bir müessesedir.¹⁰ Kayıt altına alınan, bölge halkının mahkemeye intikal etmiş

⁹ İrfan AYGAN, Muaviye bin Ebu Sufyan, Ankara 1990, s. 15.

¹⁰ Bölge halkı mutlaka şer'îye mahkemelerine uğramak zorundadır. Çünkü devlet mekanizması henüz bugünkü kadar bölünmediğinden, miras meseleleri, nikah ceza davaları, toprak, köle vs. akla gelebilecek her türlü devlet-teba, teba-teba, ilişkilerinde çıkabilecek sorunlar hemen hemen tek yetkili müessese olan şer'îye mahkemeleri vasıtasıyla çözümlenebilmektedir. Böylece toplumsal ilişkiler her düzeyde, yorumsuz bir şekilde kayıtlara yansımaktadır.

olan işleriyle ilgili tüm siciller, aynı zamanda yine o toplumu oluşturan müslim, gayrimüslim, askerî zümre, çiftçi zümre ve de yönetici kesimin, o zaman ve zemine ait geçmiş tarihlerini kendilerinden sonraki gelenler için en ince detaylarıyla birlikte müşahadelere sunmaktadır.

Şer'îye sicillerinin, usul açısından en önemli yanı ise tarih yazıcısının subjektifliğinden tamamen uzakta kalarak, tarihi kaydettiğinin farkında olmadan bir devlet memurunun vazifeşinaslığıyla yazılmış en “objektif” belgeler olmasıdır.

2-Sosyal-Psikoloji Açısından:

Aynı kültürel coğrafyayı paylaşan insanlar bir medeniyetin harcında birleştikleri vakit “kolektif şuur” dan bahsedebilirsiniz. Kolektif şuur dediğimiz şey, cemiyetin tıpkı birey gibi hayat karşısındaki tercih ve tavırlar geliştirmesi neticesi tek tek bireylerin bir araya gelerek oluşturduğu bir oluşumdur. Sanki cemiyet devasa ölçülerde bir fert gibidir. Ancak “kolektif şuur” da bireysel şuur gibi tarihsel süreç akarken yakalanamaz, zira “şu an” kendisini ancak “gelecekte” açığa vurmaktadır. Çünkü “şu an” olasılıklar veya alternatifler açısından bir tercih alanı olarak ortaya çıkarken, geçmiş, bu tercihlerin yapılmış olması nedeniyle sanki bir zorunlulukmuş izlenimi vermektedir. Böylece milletlerin karakterlerini tanımak, hangi şartlarda, hangi davranış biçimlerini sergilediklerini bilmek, zaman zaman tavırlarına, baskı yapan şuuraltı korku ve heyecanlarını öğrenmek, kolektif şuurun tarihsel süreçlerden çıkarılarak yorumlanmasına bağlıdır. Bugünün sorunlarını anahtar olarak elde tutmak suretiyle cemiyetin içinde bulunduğu çıkmazlar için politikalar üretilebilir.

Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki nev’î şahsına münhasır her mıntıka şer’îye sicilleri tetkik edilmek suretiyle, bir inceleme-araştırma alanı olarak alınıp ciddi ve derin yorumlara tâbi tutulmalıdır. Örnek olarak; bir bölgedeki mahkemeye konu olan muarazaların çoğunluğunun birbirine yakın davalar olduğu ve bu davaların sebeplerinin de iklim, ırk, din, aile vs. lokal etkilere bağlı olduğu söylenebilir. Bütün bunlar mahkeme zabıtlarının mukayeseli olarak tetkik edilmesiyle ortaya çıkarılabilir. Böylece aynı mıntıkada yaşayan bugünün insanların tekerrür eden hâdiseler karşısındaki hareket ve tavırlarını anlayarak çözüm üretmek kolaylaşacaktır.

Son olarak toplumların şuuraltı arazlarını tespit etmek, eğer varsa sosyal onamileri belirlemek ve uygun yöntemler bulabilmek yine bu belgelerin ciddi bir analize tâbi tutulmasıyla mümkün olabilir. Sahip olduğumuz bu belgeler iyi değerlendirilirse, hâlen içinde bulunduğumuz sosyal, siyasî, ekonomik ve birçok sahadaki, toplum olarak yaşadığımız çıkmazları da büyük oranda çözümlenmek üzere veriler elde etmemiz mümkün olabilir.

3-Sosyo-ekonomik Açıdan:

Şer'îye mahkemeleri sicilleri üzerinde tetkik çok mühim olan bir mevzu da; o mahallin iktisadî hayatına dair olan vesikalârdır. Biz XV. ila XIX. asırlarda Anadolu halkının hayat ve maişet tarzı, memlekete hariçten giren ve memleketten dışarı çıkan emtia, yetiştirdiği mahsul ve sanayi eşyasının ve bunların yanı sıra sanat erbabının nevelerini de elimiz altında bir tarih hazinesi olarak araştırılmayı ve gün yüzüne çıkmayı bekleyen bu siciller sayesinde doğru bilgiye ulaşarak; iktisadî hayatımıza dair bir mukayese yaparak çok sahil malumat elde etmiş oluruz.¹¹

Şer'îye sicillerinin tetkiki, üretim, bölüşüm, tüketim ağını, bunun sosyal yapı üzerindeki etkisini doğru anlamak için zorunludur. Hele bugün için, kaynaklarının optimum kullanmak zorunda olan çağdaş şehir ekonomileri, ölçek ve kalite olarak katettikleri mesafeleri, şer'îye sicillerinin doğru bir tetkikinden sonra yapabilirler. Zira iktisadî faaliyetin gayesi, refah düzeyinin artırılmasıdır. Şer'îye mahkemeleri kayıtlarının incelenmesi, ilgili mntıkada yaşayan ahalinin ortalama yaşam düzeyi, bir ailenin gelirinin nüfusuna oranı, ekonomik istikrar, devletin sübvansiyonları, narhlar, küçük sanayinin ölçeği gibi iktisat tarihine ışık tutabilecek anahtar bilgileri bize verir.

Bütün bunların yanı sıra, değişen ticaret yolları ile ticaret ağının dışında kalarak önemsizleşen beldeleri, bunun neticesi olarak ortaya çıkan sosyal sorunların mahkemelere intikali, göçler, isyanlar, Rafizî mezheplere kucak açmalar ya da çatışmalar, bunu karşılığında devletin tehcir gibi uygulamalarla yaptırımları da sicillerin tetkikiyle sahil bir surette ortaya konulabilir.

Ayrıca tarihimiz açısından fevkalâde önemli bir yer tutan yerli ve yabancı kaynaklı araştırmalar için Osmanlı şer'îye mahkeme kayıtları,

¹¹ İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, Şer'î Mahkeme Sicilleri, s. 367.

bu gibi araştırmalara olumlu yönde çok değerli fırsatları sunmaktadır.

Son olarak: Osmanlı Devleti içerisindeki gayrimüslim tebaanın ekonomik ve sosyal hayatta işgal ettiği mevki, Müslüman tebaa ile olan ilişkileri, ticarî sahadaki faaliyetlerinde göze çarpan tavır ve tutumları, devlete ve kurumlarına olan güvenleri gibi neticeleri günümüze kadar getirebilecek araştırmaları sicilleri vasıtası ile yapabiliriz.

E-Şer'ie Sicillerinin Muhtevası

Şer'ie sicillerinde hükümet emirlerinden başka, kadının şer'i hukukî vazifelerine ait davalarda verdiği hükümler, mahalli esnaf teşkilâtına, belediye hizmetlerinin vaziyetine, ticaret hayatına, eşya fiyatlarına, beylerbeyi veya valinin verdiği emirlere dair tamimler, mütesellim buyrultularının, bugünkü manada ticaret, ceza ve hukuk davalarının; harp zamanlarında sancak ve kaza itibarıyla, o kaza ve sancağın hissesine düşen imdad-ı seferiyye, hazer zamanındaki imdad-ı hazeri hisselerinin, her türlü vakfiyelerin, bugünkü teşkilâta belediyelerin vazifelere ait şehir işlerinin iktisadi meselelerin; maden taharrisi ve işletmelerinin; devlete ait kale, sur ve diğer resmî mebninin inşa, tamir ve diğer masraflarının, zabıta vak'aları; isyanlar için alınan tedbirlerin; muallim, müderris, imam-hatip ve müezzin nasb ve tayinleri gibi birçok hususuyla mümasil işlerin burada yer aldığı görülmekte ve tarihin her şubesi için kıymetli vesikaları ihtiva etmektedir.¹²

Şer'ie sicil defterinde mevcut olan yazılı kayıtları önce iki ana gruba ayırabiliriz. Birincisi, kadılar tarafından inşa edilerek yazılan kayıtlardır. Bunlar da kendi aralarında; 'Hüccetler, i'lâmlar, ma'ruzlar, müraseleler ve diğer kayıtlar diye beşe ayrılırlar. İkincisi, kadıların kendilerinin inşa etmedikleri, belki kendilerine hitaben gönderildiği için sicile kaydedilen 'fermanlar, tayin beratları, buyrultular ve diğer hüküm çeşitleridir.¹³ Biz şer'ie sicillerinde kayıtlı bulunan ve bu iki ana gruba giren belge çeşitlerini ayrı ayrı tanıtmaya çalışacağız.

1- Kadı Tarafından Kaleme Alman Belgeler

Sakk-ı şer-i kitaplarında genellikle bu gruba giren belgeler tanıtılır ve

¹² T. Mümtaz YAMAN, Şer'ie Mahkeme Sicilleri, s. 154.

¹³ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'ie Sicilleri, c. I. s. 20.

tasnif edilir. Şer'îye sicillerindeki kayıtların da yüzde doksanını bu gruba giren belgeler teşkil etmektedir.

a)Hüccetler

i-Genel Olarak Tarifi ve Özellikleri:

Arapça bir kelime olan hüccetin lügat manası delil, burhan, kavil veya fiilin sübutuna sebep olan nesne demektir.¹⁴ Osmanlı hukuk terminolojisinde ise hüccetin iki manası vardır. Birincisi; şahitlik, ikrar, yemin veya yeminden nukul gibi bir davayı ispat eden hukukî delillere denir. İkincisi; şer'îye sicillerindeki manasıdır: kadının hükmünü ihtiva etmeyen, taraflardan birinin ikrarını ve diğerinin bu ikrarı tasdikini havi bulunan veya üst tarafında bunu düzenleyen kadının mühür ve imzasını taşıyan yazılı belgeye hüccet denir.¹⁵ Bir başka deyişle; şer'î mahkemelerde bir davanın şahitler huzuruyla onları dinledikten sonra kadının verdiği hükmü havi i'lâmdir.¹⁶

Bir mahkemenin hüccet tanzim edip, ilgilinin eline vermesi ve bir suretini de sicil defterine kaydetmesi demek: O konuda bazı istisnâî durumların dışında hukukî çekişmenin vaki olmayacağı ve olsa da mahkemenin, hücceti elinde bulunduranın lehinde karar vereceği manasını taşır.

ii-Hüccet Metinlerinin Ortak Özellikleri:

Hüccetin konusunu teşkil eden mal ve hak, bütün tafsilâtıyla tanıtılır. Hukukî muamelâtın şekli, şartları beyan edilir.

Her muamelede olduğu gibi hüccetlerin sonunda da tarih, yıl, ay, gün ve bazen de günün belli bir dilimi hâlinde mutlaka zikredilir.

Hüccetin altına mutlaka 'şuhudü'l-hâl' veya 'şuhud-ı muhızır' başlığı ve hukukî muameleye şahit olanların isimleri ve unvanları kaydedilir.¹⁷

Hüccetin başlığında genellikle şu ifadeler yer alır: Ya hüccetin düzenlendiği mahkemenin bulunduğu şehir ismi zikredilerek başlanır.

¹⁴ İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı, Ankara 1988, s. 108.

15 Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, c. I, s. 21.

16 İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, age., s. 108.

17 M. Zeki PAKALIN, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (OTDTS), İstanbul 1993, c. I, s. 865.

Mahkemenin bulunduğu şehir; “mahrûse”, “mahmiye” veya “medine” kelimelerinden biriyle tavsif edilen veya daha ziyade keşif ve muayene hüccetlerinde olduğu gibi, “zıkr-i ati hususu mahallinde muayene ve tahrir için...” yahut da “Budur ki...”, “Oldur ki...”, “Sebeb-i tahrir-i kitab oldur ki...” gibi benzeri giriş cümleleri ile başlar.

Konularına göre hüccetlerin çok çeşitleri mevcuttur. Evlenme akdine ilişkin hüccetler (nikah hüccetleri), boşanma ile ilgili hüccetler (talak hüccetleri), mehir hüccetleri, nafaka hüccetleri, köle azadı ile ilgili (hak. tedbir, mükatebe), satış akdi hüccetleri, şuf’a hüccetleri, bağışlama, vedia, rehin, zapt hüccetleri, ikrar, havale, şahadet, kefalet, şirket, vekâlet, kısas, kethuda, şubaşı ve benzeri görevlilerin tayiniyle ilgili hüccetler de mevcuttur.

iii- Vakfiyeler:

Vakfa dair vâkıfın takrir ve kadının tescilini havi tanzim olunan hüccet hakkında kullanılan bir tabirdir.¹⁸ Şer’iye sicillerinde ifadesini bulan vakfiyeler ise hüccetler içinde nev’i şahsına münhasır bir hüccet çeşididir. Vakfiyeler hem üslûpları ve hem de muhtevaları itibarıyla diğer hüccetlerden ayrılırlar.

Vakfiye, vakıf hükmi şahsiyetinin tüzüğü mesabesinden olan ve farazî bir dava sonucu şer’i mahkeme tarafından tasdik edilen yazılı belgelere denir.¹⁹ Vakfiyeler şer’i mahkeme siciline geçmekle kat’ileşir, kurulan müessesenin nasıl idare edileceği, ne türlü masraflar yapılacağı, müessesede kaç adamın ne suretle çalışacağı, bunlara ne kadar aylık verileceği, bu aylıkların nerelerden alınacak gelirlerle temin olunacağı ve nihayet bu müesseseden kimlerin ne şekilde istifade edeceği, birtakım kayıtlar ve şartlar ileri sürülerek uzun uzadıya vakfiyelerde ifade edilir. Bütün bunların yanı sıra; suiistimale, çalınmaya meydan vermemek için de vakfı idare edeceklerin yiyecekleri, giyecekleri ve oturacakları yerler temin olunmaktadır.²⁰

Hüccetlere ait genel özellikler dışında, başında mutlaka bir dibace (başlangıç) bölümü vardır. Bu bölümdeki ifadeler vâkfedene ve vakfa göre değişir. Ayrıca her vakfiye bütün unsurlarıyla tam olan bir dava

¹⁸ M. Z. PAKALIN, (OTDTS), c. III, s. 577.

¹⁹ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer’iye Sicilleri, c. I, s. 27.

²⁰ PAKALIN, age., c. III, s. 577.

dosyası niteliğindedir. Menkul vakfiyeleri, gayrimenkul vakfiyeleri, nakit para vakfiyeleri ve vakıf malların değiştirilmesine (istibdal) ait hüccetler arasında az da olsa farklılıklar bulunabilmektedir.

b) İ'lâmlar

Şer'îye sicillerinde bulunan önemli bir belge çeşidi de, günümüzdeki mahkeme kararlarına benzeyen i'lâmat-ı şer'îye yani şer'îye i'lâmlardır. İ'lâm sözlükte bildirmek demektir. Bir mahkemede sâdir olan hüküm ve kararı havi verilen resmî kayıt hakkında kullanılan bir tabirdir.²¹ Tarım olarak ise, şer'î bir hükmü ve altında kararı veren kadının imza ve mührünü taşıyan yazılı belgeye i'lâm denilmektedir. Her i'lâm belgesi, davacının iddiasını dayandığı delilleri, davalının cevabını ve def'i söz konusu ise, def'inin sebeplerini, son kısımda verilen kararın gerekçelerinin ve nasıl karar verildiğine dair kayıtları ihtiva eder.²² İ'lâm belgelerini diğer şer'îye sicil kayıtlarından ayıran en önemli özellik, hakimın verdiği kararı ihtiva etmesidir.

İ'lâm ile hüccet arasındaki fark, hüccette şahitlerin huzuruyla görülen davada kadının i'lâmı altında şahitlerin imzalarının bulunması ve verilen kararın şer'an sabit olmasıdır. İ'lâmda ise böyle bir hâl olmayıp, vaki hâlin yalnız arz ve ifadesidir.²³

Şer'îye mahkemelerinde yargı görevini ifa eden hâkim, yargılamayı tamamladıktan sonra mevcut dava dosyasını esas alarak şer'î hükümlere göre kararını verir. Verdiği kararı önce taraflara şifahî olarak tefhim eyler. Daha sonra verilen kararın gerekçelerini de ihtiva eden bir i'lâm tanzim eder, hem davacıya hem de icâp ederse davalıya birer suretini takdim eder. Bir suretini de sicile kaydeder. Hakim i'lâmı tanzim edeceği zaman, dava ile ilgili bütün tutanakları tetkik etmeli ve verilecek i'lâmın dava dosyasındaki kayıtlara aykırı olmaması için gereken titizliği göstermelidir.²⁴

c) Ma'ruzlar

Şer'îye sicillerinde hüccet ve i'lâmlardan farklı ve genellikle ifade ve şekil itibarıyla i'lâmlarla karıştırılan gelen bir belge çeşidi de ma'ruzlardır.

²¹ M. Z. PAKALIN, (OTDTS), c. II, s. 51.

²² Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, c. I, s. 29.

²³ İ. Hakkı UZUNÇARŞILI, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı, s. 108.

²⁴ Ahmet AKGÜNDÜZ, age., c. I, s. 29.

Ma'ruz kelime anlamı itibarıyla arz edilen şey demektir. Terim olarak ise, biri asıl, diğeri tali olmak üzere iki manası mevcuttur.

Tali manası şudur: İ'lâmların bir çoğu icra makamına hitaben yazılarak onlara arz edildiğinden i'lâmlara da ma'ruz adı verilebilmektedir. Ma'ruzun farklı bir belge olarak asıl manası şudur: Kadı tarafından kaleme alındığı hâlde kadının kararını ihtiva etmeyen ve hüccet gibi hukukî bir durumun tespiti açısından yazılı delil olarak kabul edilmeyen ve sadece kadının icra makamlarına idarî bir durumu arz ettiği yazılı kayıtlara veya halkın icra makamına yahut kadiya hitaben yazdığı şikayet dilekçelerine denir. Kısaca; astın üste yazdığı bir isteği veya bir durumun arzını havi yazılı belge ve kayıtlardır. Buna ma'ruz dendiği gibi arıza veya arz da denir ve genellikle çoğulu olan ma'zurat kelimesi kullanılır.²⁵

Kadı tarafından kaleme alınan ma'ruzlarda bazen ma'ruz diye kaydedilen i'lâmlardan farkı, bunların kadının kararını ihtiva etmemesidir. Kadı bu tip ma'ruzlarda şu konuları ilgili icra makamlarına arz eder: Vezirler; çevredeki kadılar veya müftülerin hüsn-i hâlini arz ederek bunların taltifini talep edebilir (hüsn-i hâl ma'ruzları); boşalan görevleri icra makamına bildirir (cihat-ı mahlule ma'ruzları); ferağ edilen veya kaldırılan görevleri (cihetleri) arz eder (cihat-ı mefruğa ve merfû'a ma'ruzları); merkezi idareden kendisine gönderilen emirlerin ulaştığını bildirir; mülazemete dâhil olan kadı ve alimlerin durumunu arz eder; tutukluların salıverilmesi, vali ve kadıların vefatı veya berat talebi gibi muhtelif mevzuların arzını ihtiva edebilir.

d) Müraseleler

Mürasele Arapça haberleşmek, mektuplaşmak demektir. Anadolu ve Rumeli kazaskerleri tarafından kadı ve naiplere ve onlar canibinden nahiye naiplerine tayinleri ile salâhiyetlerini mübeyyin olarak yazılan resmî emirler hakkında kullanılan bir tabirdir.²⁶

Kadılar yukarıda zikredilen yazılı belgeler dışında da bazı resmî yazışmalarda bulunabilirler. Meselâ merkezden gelen bir ferman veya buyruktu üzerine, her hangi bir sanığın yakalanması için mahallin

²⁵ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, c. I, s. 37.

²⁶ M. Z. PAKALIN, (OTDTS), c. II, s. 621.

voyvodasına veya kethüdasına resmî bir yazı yazabilirler. Yahut tayin edildikleri kadılık görevini yine resmî bir yazı ile herhangi bir naibe devredebilirler. İşte şer'îye sicillerinde yer alan ve kadının kendisine denk veya daha aşağı rütbedeki şahıs yahut makamlara hitaben kaleme aldığı yazılı belgelere mürasele veya çoğulu olan müraselat adı verilmektedir.²⁷

2- Başka Makamlardan Sâdır Olan Belgeler

Şer'îye sicillerindeki kayıtlar sadece kadılar tarafından kaleme alınan ve daha önce zikredilen belgeler değildir. Zira merkezde ve hem de özellikle taşrada herhangi bir beylerbeyine, yahut eyalete veyahut sancak ve kazaya merkezî idare tarafından gönderilen ve hüküm denilen yazılı emirlerin çoğunluğu hep kadılara hitaben yazılırdı. Kadılar Şer'î işleri memur oldukları gibi buldukları yerde yürütme gücünü de üzerlerine almışlardı. Kadı da kendisini padişah tarafından gönderilen fermanları, beratları ve benzeri emirleri, sadrazam, beylerbeyi ve kazaskerlerden gelen buyrultular ve ilgili devlet teşkilâtlarından kendisine gönderilen diğer yazılı belgeleri şer'îye sicillerine kaydederlerdir.

a) Padişah'tan Gelen Emir ve Fermanlar

Padişah'tan gelen emir ve fermanları iki ana grupta toplayabiliriz.

Birincisi: Padişah kendisine islâm hukuku tarafından tanınan yasama yetkisine dayanarak veya icra kuvvetinin başı olarak kaleme aldığı ve şer'îye sicillerinde "evamir ve feramin" diye zikredilen hükümlerdir. Padişah ya ihtilâflı olan ve şer'î meselede mevcut görüşlerden birini tercih ettiğini kadıya bildirir; ya şer'î hükümlerin icrasını te'yid için yazılı emir gönderir veya düzenleme yetkisi bulunan sahalarda bazı düzenleyici kaideleri Divan-ı Hümayun'un telhisi üzerine tanzim eder ve durumu kadılara bildirir. Şer'îye sicillerinde bulan ve bazan kedileri için hususî defterler tutulan bu kayıtlar, Osmanlı hukukunun da başta gelen kaynaklarındandır.

İkincisi: Yine padişah'tan sâdır olan, ancak birinci gruptaki gibi umumî değil hususî, şahısları ilgilendiren ve vize tevcihi, tımar tefvizi, ticaret beratı ve benzeri konuları ilişkin olarak kaleme alınan ferman, berat ve nişanlardır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde kadılık, imamlık, hatiplik, mirî arazi mutasarrıflığı veya benzeri görevleri, kazaskerlik ve sadrazamlık gibi

²⁷ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, c. I, s. 38.

makamların inhası ve padişahın ferman ve beratları ile şahısları tevdi edilmektedir. İşte bu ferman ve beratların bir sureti, ilgili yerdeki şer'îye sicillerine mutlaka kaydedilmektedir. Ayrıca belli şahıslara verilen muafiyet ve ticaret beratları da bu grubun içinde yüklü bir yer tutmaktadır.

b) Beratlar

Arapça bir kelime olarak lugat manası “yazılı kâğıt ve mektup” demek olan bu tabir Osmanlı devleti teşkilâtında bazı vazife, hizmet ve memuriyetlere tayin edilenlere vazifelerini icra salâhiyetlerini tevdi etmek üzere, padişahın tuğrası ile verilen mezuniyet veya tayin emirleri hakkında kullanılan bir ıstılahdır.²⁸ Berata berat-ı şerif, nişan-ı şerif ve hüküm de denir.

Kamus-ı Osmani'de: Yazılmış kâğıt manasıdır. İstilahımızda nişan, rütbe, memuriyet maaş ve imtiyazat-ı muhtelif için devlet tarafından yazılıp verilen resmî kâğıt, ferman-name demektir.²⁹

Berat, adî bir emir gibi veya tezkire gibi değildir. Divanî yazı ile yazılır, tuğra basılır. Fermanlar gibi beratlar da ; “nişan-ı alıšan sami mekan-ı sultani ve tuğra-yı asitane-i hakanî oldur ki...” diye başlar. Beratlarda verilen hizmetin adı, yeri, gelir ve maaşı, verilenin ismi, niçin verildiği ve kendisinden ne istendiği, kumandanlık, seraskerlik veya diğer önemli bir vazife ise, berat alanın salâhiyet derecesine tasrih edilir.

c) Sadrazam, Beylerbeyi ve Kazaskerlerden Gelen Buyrultular

Osmanlı Devleti'nde padişahın sonra şer'î kanunî hükümleri icra ve takip ile görevli olan kişi, padişahın bir nevi mutlak vekili bulunan sadrazamlardır. Sadrazamlar padişahın emrine dayanarak bazı hususları kadırlara hatırlatabilirler. İşte şer'îye sicillerinde bulunan kayıtlardan biri de sadrazamların yazılı emirleri demek olan buyrultulardır. İncelemiş olduğumuz Adana şer'îye sicillerinde bu konuya dair pek çok belge mevcuttur.

d) Tezkireler, Temessükler ve Diğer Kayıtlar

Tezkireler: Şer'îye sicillerinde yer alan ve kadırların dışındaki makamlar tarafından kaleme alınan bir diğer belge çeşidi de tezkireler ve temessüklerdir. Osmanlı diplomatikasında, daha ziyade üstten alta veya

²⁸ PAKALIN, (OTDTS), c. I, s. 265.

²⁹ Şemseddin SAMİ, Kâmus-ı Türkî, İstanbul 1978, s. 386.

aynı seviyedeki makamlar arası yazılan ve resmî bir konuyu ihtiva eden belgelere tezkire denmektedir. Aslında aynı şehir ve kasabada bulunan resmî dairelerden birinden diğerine yazdıkları yazılara tezkire, şehirler arasındaki yazışmalara ise, tahrirat denmesi âdet hâline gelmişti.

Şer'îye sicillerinde yer alan birinci manadaki tezkireler, başta sadrazam olmak üzere yüksek devlet memurlarının özel kalem müdürü demek olan tezkireciler tarafından kaleme alınırdı.³⁰

Temessükler: Sözlükte bir işe sıkı tutunmak demek olan temessük kelimesinin terim olarak birçok manaları mevcuttur. Borç için alınan senede temessük dendiği gibi, muahede ve sulh gibi şeylerde, devlet veya muahedeyi yapan gerçek ya da hükmi şahıslar tarafından verilen mühürlü kâğıtlara da denir.

Araştırma yaptığımız şer'îye sicillerinde “temessük”ün manası şudur. Mirî arazide ve gayrisahih vakıflarda tasarruf hakkı sahiyerine yetkili makam veya şahıslar tarafından verilen belge demektir. Yani temessük, tasarruf vesikası demek olur ki, sonraları tapu tabiri bunun yerine geçmiştir.

Diğer Kayıtlar. Şer'îye sicillerinde yer alan yukarıda saydığımız belge çeşitleri, genel oran içerisinde yüzde doksanının teşkil etmektedir. Bu kayıtların dışında sırasıyla önce “tereke” kayıtları yer almakta olup, bu kayıtlar ölen kişinin kimliğinin yanı sıra hem kişi, hem de bölge hakkında folklorik, ekonomik ve sosyal mahiyette birçok bilgiyi içermektedir. Ayrıca ölen kişinin varisleri ve ailefertleri (eş ve sayısı, anne-baba, kardeşler ve mirasa dahil edilen diğer akrabalar) hakkında son derece sıhhatli ve detaylı bilgileri de ihtiva eder.

Tereke defterleri, şer'îye sicilleri içerisinde dağınık hâlde bulunan ve bazen müstakil olarak tertip edilen ve Osmanlı Devleti'nin muhtelif zaman ve zeminlerini ihtiva edebilecek bir nitelik taşımaktadır.³¹

Şer'îye sicillerinde mühim bir yer işgal eden bir diğer belge çeşidi ise “Tahrir ve Tevzi Defterleri” dir. Bu belgelerden “tahrir defterleri”; arazi yazılırken tutulan defterler hakkında kullanılan bir tabirdir. Tahrir defterleri

³⁰ Ahmet AKGÜNDÜZ, Şer'îye Sicilleri, c. I, s. 46.

³¹ Ömer DEMİREL, Adnan GÜRBÜZ, Muhittin TUŞ, Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı, Sosyo Kültür Değişme Sürecinde Türk Ailesi, (SKDSTA), Ankara, 1993, c. I, s. 101.

biri, “mufassal” diğeri “mücmel” olmak üzere iki tanedir. Mufassal, arazinin sahiplerinin isimlerini, hudutların, mücmel ise, hulâsalarını ihtiva etmektedir³² “Tevzi Defteri” ise, halkın ödemekle mükellef oldukları örfî vergiyi gösteren, müfredatlı hesap hakkında kullanılır bir tabirdir. Buna “salyane defteri” de denir.

³² M. Z. PAKALIN, (OTDTS), c. III, s. 376.